

TÜRKİYE’DE HALK İNANÇLARI VE ALEVİLİK

Dr. Yaşar Kalafat

GİRİŞ

Halk inançları tanımı üzerine durarak konu ele alınabilir. Halk inançları muhtelif çıkış noktalarından hareketle izah edilmektedir. Türkmenistan’da halk bilimcilerin çoğunluğu, halk inançlarını gelenek ve göreneklerin bir ürünü olarak tanımlamaktadır. Bunlara göre halk bazı uygulamalarının olumlu sonuçlarını almış, zamanla bu uygulamaların yararına inanmış ve böylece halk inançları doğmuştur. Bu görüşün sahipleri halk inançlarının geçmişteki dinlerin kalıntısı oldukları görüşüne karşıdırlar.

Halk inançlarının kaynağını dinlerde arayanlara göre; halk inançların sadece geçmişteki dinlerin kalıntısı olmadıkları, aynı zamanda yaşayan dinlerin halkın algılama düzeylerinin bir sonucu olarak da doğdukları şeklindedir. Ayrıca bu görüşün sahipleri, halk inançlarını; hikmet sahibi bir ulu kişinin belirli şartlarda uygulayıp olumlu sonuç alınmış bir tatbikatından, halkın şartları değişmiş olmasına rağmen aynı uygulamadan aynı neticeyi yanılarak beklemeleri şeklinde izah etmektedirler. Ben halk inançlarının şöyle veya böyle dinlerle ilgili oldukları kanaatindeyim.

Konuyu öyle veya böyle diyerek irdileyemeyiz. Halk inançlarının din bağlantısı belirlenebilmeli ki, Aleviliğin bu inanç yapılanmasının içerisindeki yeri belirlenebilsin. Zira Alevilik, onunla ilgili çok farklı tanımlara rağmen inanç muhtevalı bir yapılanmadır.

Türkiye’de halk inançları tabiri ile Türklerde halk inançları tanımı üzerinde de kısaca durulmalıdır. Türkiye tanımından yola çıkmak, Türkiye coğrafyasının vatanlık yaptığı dinlerin üzerinde durulmasını gündeme getirecektir. Bu arada komşu dinleri de gözden geçirmek durumdayız. Türklerde halk inançları tabiri ise, bizi daha ziyade geçmişte ve günümüzde Türklerin mensubu oldukları dinlere götürecektir. Ben, Aleviliğin Türkiye’de bir şekillenme süreci geçirdiğine inanmakla beraber, Aleviliğin doğuşu, serpilip gelişmesi, beslendiği kaynaklar itibariyle Türklerin mensubu oldukları dinlerden de etkilendiği kanaatindeyim. Aleviliğin Anadolu kaynakları dahi büyük ölçüde dinî Türk tarihi ile ilgilidir.

Esasen, malumdur ki, halklar yeni dinlerine eski dinlerden inanç ve uygulamalar taşırlar. Bu taşıma işi Anadolu’nun Müslüman Türkleri için de geçerlidir. Arap İslamının, Türk İslamından gösterdiği farklılıkların sebeplerinin birisi bu husustur.

Türk İslamına gelince, şüphe yok ki Türklerin tümü İslama aynı dinden geçerek girmediler. Hal bu olunca evvelki dinlerinden taşıdıkları inanç ve uygulamalar da farklı oldu. Ancak Türklerin İslamdan evvelki bir inançları vardı ki muhtemelen ilk dinleri bu idi. Yanılmıyorsam Türkler en uzun süre bu dinin sahibi oldular. Bunlar daha ziyade ara dinlerdi. Türklerin karakteri ile imtizaç etmiş olan bu din Gök Tanrı, bazılarına göre yanlış olarak Şamanizm’di. Bu nokta Alevilik itibariyle özel önem arz eder. Bu açıklama şu anlama gelmemeli. Türklerin mezhep, tarikat ve inanç kesimlerinden sadece

Alevilik eski Türk dinlerinden bu arada Gök Tanrı İnancı'ndan etkilenmiştir. Türkiye'de hiçbir inanç kesimi yoktur ki, Türkiye'deki veya Türklerdeki evvelki dinlerden etkilenmemiş olsunlar.

Bu noktada, Alevi kimliğinin tanımı üzerinde de durulmalıdır. Aleviler alevi olmayanların kendilerinden saymadıkları kesimler midir. Alevi isim başlığı altında toplanılan ve fakat bu kapsamda muteala edilmelerine rağmen birbirlerinin inanç ve uygulamalarını kesinlikle onaylamayan onlarla ifade edilebilecek kesim - çevre vardır. Halk inançlarını ele alacağımız Alevilerin tarifi ve Aleviliğin sınırlarının belirlenmesi gerekiyor. Alevilik, homojen olmadığı gibi, bu ad altında kesimler itibariyle toplanan insanların inanç kodları da çok farklıdır.

Bu iki nokta Türkiye'de halk inançları çalışması yapanların uzun zamandan beri gündeminde olmuştur. Bunun içindir ki, Türkiye'de Türkmen Aleviliği, Kırmanç Aleviliği, Zaza Aleviliği üzerinde durulmuştur. Acaba Alevilik Türkiye'de etnik kesimlere göre mi kimlik kazanıyor, sorusuna cevap aranmıştır. Görülen şudur. Sadece Arap Aleviliği, Anadolu Aleviliğinin genel inanç sınırlarını zorlamıştır. Anadolu'daki diğer kesimlerin Alevilik anlayışlarındaki farklılık onların etnik isimlerinin getirdiği özelliklerle ilgili değildir.

Bir başka deneme daha yapılmış çok kere Alevi genel başlığı altında toplanan Çelebi, Manav, Tahtacı gibi Türkmen unsurunun ayrı ayrı ele alınması cihetine gidilmiştir. Bütün bunlar Anadolu Aleviliğinin Türk Aleviliği karakterini ortaya çıkarmış ve kaynağının Gök Tanrı inancı olabileceği kanaatini güçlendirmiştir. Bu konu belkide Alevilikte; kültler, kurumlar, kavramlar, şöenler, törenler gibi başlımlar altında ele alınıp var ise sadece Aleviliğe mahsus olan yönleri üzerinde durulmalıdır.

Biz şimdiye kadar yaptığımız alan çalışmalarını hayatın doğum, evlilik ve ölüm gibi safhalarını esas alarak yürüttük. Şunu gördük, Sünnî olmayan Müslümanlardaki halk inançları daha yoğun taşıyorlar.

Halk inançları, halkın yaşanan ve ilahî tebligat ile mahiyeti belirlenen dinden farklılıkları vardır. Böylece olduğu içindir ki halkı da kapsamına alan bir din ve bu dine rağmen halkın inançları vardır.

Halk inançlarını anlamaya çalışırken onlara sadece bir takım dinî pratiklerin yapılması ve bu uygulamalardaki fonksiyonlar gözü ile bakar isek, konunun derinliklerine giremeyiz. Halk inançlarının bir felsefesi vardır. Veya onlar aynı zamanda bir felsefenin ürünüdürler. Konu İslam halk inançlarından açılmış ise, belki de yüksek tasavvufun içerisinde bir halk tasavvufundan bahsedilmelidir. Halka mahsus olan bu sufistik yapı kendine özgü bir sisteme sahiptir. Bunun içindir ki halk inançları, din psikolojisi, dinler tarihi, din sosyolojisi, din felsefesi gibi disiplinler göz ardı edilerek incelenilemez.

Halk inançlarında ki ulu kişi kültü, yatır kültünden tamamen farklı düşünülemez. Ulu kişi ölünce de taşıdığı üstün vasıfları korur. O'nun sadece türbesi değil, hayatta iken kullandığı tesbih veya asa, ölünce defnedildiği dağ, bu dağın yanındaki mağara, önündeki ağaç ve su da kutsaldır, bir takım hikmetlere sahiptir. Nitekim gök cisimleri güneş, ay ve yıldızlar da öyledir. Bu misalleri çoğaltabiliriz.

Fonksiyon konusuna gelince, Alevi inançlı Müslümanlar da bir kült oluşturmuş olan Hz. Ali üzerinde duralım. Hz. Ali'ye bütün Müslümanlar saygı duyar. Sünnî olmayan kesim kapsamında

müteala edilen Aleviler arasında Hz. Ali'ye bir çok farklı fonksiyonlar yüklenilir. Bu nedenle konuya "hangi Alevilik" sorusuna cevap bularak girmek gerekmiş daha ziyade Aleviler arasında ortak inanç üzerinde durulmuştur. Bunlardan Hz. Ali, Hz. Fatma, seyitlik, dede-babalık, kurban, dinî toplantılar, dağg-kaya, güneş-ay, ... gibi kültlere yer verilmiştir.

Alevî halk inançlarında Hz. Ali'nin özel bir konumu vardır. Halk muhayyelesi Hz. Ali'yi bütün Anadolu'da dolaştırmış, atı Düldül ve kılıcı Zülfikar'ın bir çok dağ ve kayada izini tespit etmiştir. Bu tür makamlar kutsal kabul edilir, ziyaret edilir adak kurbanları buralarda kesilir buralarda, halk her türlü ihtiyacı için niyazda bulunur. Ancak Hz. Ali sevgisi azalmamakla beraber inançların menkıbevî cihetleri büyük ölçüde eskilerde ve kırsal kesimde kalmıştır. Nazimiye Tunceli arasındaki "Ali Kaya" bu türden bir tesbittir.

Hz. Fatma ile ilgili inançlar "Fadima Ana" olarak doğumla, bereketle, kadınların türlü darda kalma halleri ile ilgilidir. "Fadima Anamızın Eli", "Fadima Ana otu", "Fadima Ana uğuru" Türkiye Aleviliğinde sihirli sözler olarak bilinir. Alevi olmayan halk da bu inançlara ilgisiz değildir.

"Seyitlik", "Babalık", "Dedelik" ve "Dede Babalık" kimlikleri farklı olmamakla beraber çok kere halk bunları karıştırmış veya eş anlamda kullanmıştır. Bu isimlerle bilinen seçkin kimseler hayatın her safhasında etkinlikleri azalmaya yüz tutmuş olsa da müessirdirler. Dua ederek, bazen muska yazarak, çocuk edinmede, hastalıkların tedavisinde, ürünün bereketinde, rahmet okunmasında, yağmur duasında etkilidirler. Öldüklerinde türbeleri, türbelerinin su ve topraklarının hâlâ hikmet gösterdiğine inanılır.

METİN

Alevî ve Alevî ağırlıklı Bektaşî halk inançları derlememiz, bölge gözetmeksizin Anadolu genelinde olmuştur. Yaptığımız tespitleri Sünnî inançlardaki benzerleri ile karşılaştırma cihetine fazla gitmedik. Bazı işaretlemeler yapmakla yetindik. Alevîlerin kendilerini kapsamı içerisinde mutalaa etmedikleri Aliyül Allahi ve Ehli Hak inançlarına da fazla yer vermedik. Atıflar yapmış olmakla birlikte Alevîliğin kaynakları üzerinde de durmadık. Yaptığımız halk inancı tespitlerini daha ziyade; doğum, evlilik ve ölüm sıralamasına göre ele aldık, bu sıralamaya tabii olmayan örneklemeleri de zikrettiğimiz oldu.

Adana Dört Yol ile Çay arasında çocuk tedavisi için gidilen "Cennet Ana" Ocağına tavuk kesilir. Ağaca çaput bağlanır. Hasta çocuğa ağacın toprağa yakın kısmı öptürülür. Beyşehir-Konya'da içi delik kuru ağacın kabuğundan uyumayan çocuklar için "Ağaç boncuğu" yapılır.

Edremit yöresi Alevî Tahtacılarının yöre inancına göre, Hz. Ali'nin eşi Hz. Fatma'dan olan Hasan ve Hüseyin isimli çocukların dışında, Kabe'ye bir nur gibi düşen bir kızı vardır. Bu kız "Sarı kız" veya "Sarı Sultan"dır. Sarı kızın makamı Kaz Dağı olup kutsal kabul edilir, bir çok mevsimlik uygulamalar yapılır. Buradaki "Alaca Değnek" ziyaretçilerce 7 defa öpülür.

Tahtacı Alevîlerinin oniki günlük orucuna "Öğün durma" denir. Bu oruç Kursan Bayramı'ndan sonra tutulur. "Lokma" çok yerde horoz kurban etmek demektir. Buna "Cebrail Adağı" denir. İnanca göre Hz. Muhammed'e gelen Cebrail'de kanatlı olduğu için bu ismi almıştır. Muharrem'in onikinci gününde cebrail veya kurban kesilir. İki cebrail bir kurban yerine geçer. İnanca göre horozu öttüren

semadan aldığı sestir. Tahtacılar'da ikrar vermemiş olanlar kurban kesemezler onlara "Ağzı Kara" denir. Ak-Kara ve Alaca/boz renk inancı Tahtacılarda da vardır. Dede, günahkar Tahtacı'ya "Alaca bez Yumak" verir ve onu yakmasını ister.

Tahtacılar'da kadınlar çamaşır günlerinde veya rüya gördüklerinde "Dernek" yaparlar. Bu toplantılara erkek giremez. Dernek, toplu yenilen yemek, yiyecek ikramıdır. Bir nevi saçı'dır. Dernek yapan kadın, kirden kurtulmuş aklanmıştır. Rüya görünce yapılan Dernek ile hayra yorulması temenni edilmiş olur.

Bütün Alevîlerde "Tenasüh" inancı vardır ve "kalp değiştirme" olarak bilinir. Herhangi bir canlıya zülüm yapılmaması, o canlının şahsında Hz. Ali'nin tecessüs edileceğine inanılır. Ölenlerini bahçelerine gömmelerinde ki amaç bir gün dünyaya dönecekleri iyi ve kötü insan oluşlarına göre bu dönüşüm şekilleneceğine inancı ve hazırlığıdır.

Tahtacılarda, doğan çocuk erkekse, alına " yeşil yaylık" bağlanır. Geçmiş olsuna gelenlere "Göyven" ikram edilir. Bahşış getirmeyen ve adak adamayana "Görüm" veya "Gözlük" vermeyene çocuk gösterilmez. Bu uygulamadaki "göyven" bir nevi sacıdır. Bu ikramla çocuk için hayır işlenmiş olunmaktadır. "Gönüm" veya "Gözlük" nazarı önleyici nefsin zararını giderici bir uygulamadır.

Bazı Tahtacı Alevîlerde değişik bir "kırklama" yapılıır. Çocuğun kırkı dolunca bir kaç koç kurban edilir. Kırklamak için kabaca bir döşek alınır, beşik bu döşegin üzerine konulur. Yörenin ileri gelen bacılarından birisi beşiğin sağına diğeri soluna oturur. Sağ tarafta oturan başı kibleye gelecek şekilde çocuğu kucağına alır ve " Sallû salavât sallû Muhammed diyenin akıbeti hayrolsun" der çocuğu beşiğin altından yuvarlar karşısındaki bacı çocuğu kapar, bu uygulama üç defa tekrarlanılarak çocuk kıkıranılmış olur.

Tahtacılarda sünnet olacak çocuk hediyesini almadan attan indirilemez. Gelinin ve çocuğun attan indirilmesinde "At" herhangi bir taşıt değildir. İndiriş esnasında kadınlar ellerinde oklava döndürerek salavat diye bağırlarken silahlar atılır. Oklava'yı kısmeti açılması istenen kızın minarede at gibi bindiğini veya güneş doğmadan su musluğuna soktuğunu görüyoruz. Bu bize oklava ile cinsi hayat arasında bir ilişkiyi düşündürüyor. Silah atılmasını da sıradan bir şenlik coşkusu olarak almamalıyız. Bize göre yapılan gürültü ile zarar verebileceğinden kuşku duyulan görünmeyen güçlerin defedilmeleri sağlanılmaktadır.

Kesilen sünnet parçasının (Derisinin) muhafaza edilmek istenilmesinin altında ölümden sonra dirileceği inancı vardır. Bu parça doğum halindeki vücudun bir parçasıdır, korunması gerekir.

Alevîlerde düğünde olduğu gibi, sünnette de bayrak ve "sünnet alayı" vardır. Bayrak egemenliğin sembolüdür. Sünnet olan çocuk inanca göre yeni bir âleme geçmiştir. Erkek olmuş islâm olmuştur. Evlilikteki bayrak, baba evinden ayrıılıp kendi egemenliğinin ilanıdır. Nitekim yeni yapılan evin çatısı çatılınca bacasına bayrak asılır. Bu bayrak yeni evliliğin kalesi olan eve dikilmektedir. Yatırlara dikilen bayrakla yatırım egemenlik alanı ilan edilmiş olmaktadır.

Doyrak Tahtacı Türkmenlerinde Kemer, Selevat getirerek peygamberin adı ile bağlandığı için nikah yerine geçer ve nakahlanmış iken ayrılan kişiye iyi gözle bakılmaz. Ayrıca "Kepez Düzme" de selavatla yapılır. Kepez rengarenk boyanmış pul çiçek ve gümüşlerle süslenmiş bir taç veya duvaktır.

Bazan kepez'e "Tozak" , "Cıga"da denir. Kepez de Duvak da al renktedir. "Kepez daveti"nden sonra "Kına yakımı"na geçilir. Kına yakımında keza selavatla yapılır.

Kemer, halk inançlarımızda sanıldığı gibi sıradan bir bel bağı veya giyim-kuşamın bir parçası değildir. Kemer, Başlangıç için bereketin ve doğumdan ölüme kadar namusun simgesidir. Baba evinden çıkıncaya kadar sorumlusu erkek kardeş daha sonra gelinin eşidir. Kepez'de özel anlamlar içerir. Derinliğinde; başı bağlı, başı bağlanmış olmak, başı bozuk inançları vardır. Başı bağlanan çiftler tarafların sorumluluğunu almış olurlar. Evli bir hanımın başbağını düşmanın önüne atması onun düşmanlığını önlemeye yeter. Kepez ise hatta bir defa bağlanan baş bağıdır. Keza kına da adaklı olmanın nişanesidir. Kına yakılan gelin eşine adanmıştır. Ayrıca renklerin de özel mesajları vardır.

Tahtacı Türkmenlerinde mezarın tabanına "Döşek" serilir. Kuzeybatı ve güneydoğu istikametinde mezara yastık uzatılır, ölüyü mezara üç kişi uzatır. Kefen bağları mezarda çözülür. Hırslı ve gözü aç olanlara " gözünü toprak doyursun" denilir ve gözlerine birer tutamdan üç tutam toprak atılır. Mezarın açılmasında kazmayı ilk vurana mezar kapatılırken ilk toprak atılır.

Bu uygulamadaki incelik "sahiplik" inancından kaynaklanmaktadır. İnanca göre o toprak o meftanındır, bütün mezarlıkta orada yatan ölülerindir. Keza ulu kişilerin mezarlarından benzeri malzemenin de artanı geriye getirilmez. Sahipleri olduğuna inanılan defineleri bulan, herşeyi alıp götüremezler. Onlar çakıl veya akrebe dönüşebilirler. Bunun içindir ki, özel dualar okutulur, kurban kesilir.

Mezarlara kap-kacak, yatak-yorgan, silah-kibrit konulması, ölümden sonra hayatın devam edeceği inancının bir sonucudur. Bu inanç Tunceli yöresinin Alevî Zazalarında da vardır.

Tahtacılarda ölü gömüldükten sonra mezarın baş ve ayak uçlarına yukarı kısmı geniş ve yuvarlak alt kısmı dar bir tahta dikilir. Bunların aralarına birer ip gerilir ve ölü'nün kullanılmamış giysileri bu ipe asılır. Buna "Tug" denilir. Bu tuğun gökten Cebrail tarafından Fadime anamıza indirildiğine inanılır. Varto alevîlerinde "Mezar Kaldırma" diye bilinen bu ziyaret türü vardır. Nevruz bayramı dolaylarına tekabül eden bu uygulamaya köylüler davet edilir. Davetliler şöyüş et, helva, peynir türünden kır yiyecekleri getirirler. Genç kızlar ve erkekler en şık elbiselerini giyerler, mezarların onarımı yapılır ve onlara çiçek konur ruhlarına Fatıha okunur.

Tunceli Alevîlerinde köklü bir "Kirvelik" kurumu vardır. İnanca göre Hz. Muhammed de torunları Hasan ve Hüseyin'i sünnet ettirirken bizzat kirveleri olmuştur. Kirve olan iki aile akrabalıktan daha yakındırlar. Kirve aileler arasında evlenme tabudur. "Kirveler arasında imam kanı girer" inancı vardır. Bu kutsal bağ anlamındadır. 12 imam mumasili tutulurlar. Kirveye hiyanet yapılmaz. Büyük ihtilafları, kirve hatırları giderir. Kirvelik için davet edilen kirveye bir mumu ve bir elma ile gidilir. Alevilerde 17 mart günü kutsal kabul edilir. Bu gecenin yarısında bütün insanlar, dağlar taşlar ve bütün mebatlar gece yarısından sonra Tanrı'ya secde ederler. Secde anına sadece yüreği temiz olanlar girebilirler. O gün rızıkların ve kaderlerin belirleneceğine inanılır.

Tunceli Alevilerinde akşamdan sonra defin yapılmaz ertesi güne bırakılır. Yas giysileri giyilir. Yasda onlar saçlarını yonar, yüzlerini yırtarlar. Baş sağlığına gelenler teneşirin üzerine para atarlar. Biriken para meftayı yıkayana ve mezarı eşenlere verilir. Böylece ölüye karşı vecibelerin yapıldığına

onun ruhunun rahat etmesine yardımcı olduğuna inanılır. Ölüñün dul kalan eşi bir yıl sonra yapılan mezarı kaldırma işleminden sonra evlenebilir.

İran Şiası ile Anadolu Aleviliği arasında benzerliklerin aranılmasına çok gayret edilmiştir. Bu arayışlarda sunni taasubun da payı çoktur. İran'lı Şia, Anadolu Aleviliđini siyasi olarak kendi uzantısı sayar ancak onun dini algılayışını onaylamaz. Anadolu Aleviliği de kendisini şii olarak düşünmez ve hissetmez. Anadolu'nun bir çok yerinde kutsallığına inanılan "Baba"lı dağlar vardır. Dumlu Baba, Hazan Baba, Ak Baba, Çoban Dede, Parmaksız Sarı Baba, Güzel Baba, Kuzucan Baba, Sarı Baba gibi dağ ve tepeler üzerinde bulunan yatırlar ve ziyaret yerlerine isimlerini vermişlerdir. Batı Anadolu'da Alevi inançlı Tahtacılar Kazdağı'nı kutsal bilir. Bu dağı ziyarete çıktıkları zaman sabahın il güneşini vurduğu kayalara yükünürler. Tunceli'nin Kuzey köylüleri de Düzgün Dağına karşı kurulan taş yığınlarına bir taş koyarlar, Nazimiye İlçesi tarafından halk Düzgüne dua ederler. Birisine beddua ederken de "Düzgün Baba seni çarpsın." denir.